



Metodologické aspekty etnografického výskumu vo väzniciach

Juraj Štefanec¹ – Michal Uhrin²

1 Sociologický ústav SAV v Bratislave, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, e-mail: juraj.stefanec@savba.sk

2 Katedra archeológie a kultúrnej antropológie, Filozofická fakulta UK v Bratislave, Gondova 2, 811 02 Bratislava, e-mail: michal.uhrin@uniba.sk

Do redakcie doručeno 13. kvätna 2024; k publikaci prijato 17. června 2024

METHODOLOGICAL ASPECTS OF ETHNOGRAPHIC RESEARCH IN PRISONS

ABSTRACT This article focuses on the methodological reflection of ethnographic research in Slovak prisons. The article is based on the ongoing research of one of the authors. It aims to contribute to debates about the possibilities and use of ethnography in the prison environment in Slovakia. The text touches on potentially problematic and sensitive areas of research in prisons, which includes the issue of entering the field, obtaining respondents, conducting interviews or processing research data, and raises important questions of research ethics in connection with the publication of field data. At the same time, the topic is embedded in the broader theoretical contexts of the use of ethnographic methods in hard-to-access institutions and research environments.

KEY WORDS methodology; ethnography; research; Slovak prison system; institutions

ABSTRAKT Tento článok je zameraný na metodologickú reflexiu etnografického výskumu v slovenských väzniciach. Článok je založený na prebiehajúcom výskume jedného z autorov a jeho účelom je prispieť k debatám o možnostiach a využití etnografie vo väzenskom prostredí na Slovensku. Text sa dotýka potenciálne problematických a citlivých oblastí výskumu vo väzniciach, ktorý zahŕňa otázky vstupu do terénu, získavanie respondentov, vedenie rozhovorov alebo spracovávanie výskumných dát a otvára dôležité otázky výskumnej etiky v súvislosti s publikovaním terénnych dát. Téma je zároveň zasadená do širších teoretických kontextov využitia etnografických metód v ťažko prístupných inštitúciách a výskumných prostrediach.

KLÍČOVÁ SLOVA metodológia; etnografia; výskum; slovenský väzenský systém; inštitúcie

ETNOGRAFICKÝ VÝSKUM VO VÄZNICIACH

Väzenské prostredie¹ patrí v posledných rokoch na poli sociálnych vied k diskutovaným témam a celosvetovo mu výskumníci venujú stále viac pozornosti (napr. Sundt, Cullen 2002; Liebling 2011; Hicks 2012; Becci 2015; Eriksson 2016; Denney 2018; Crewe, Levins 2019; Jang, Johnson 2022). Zároveň ide o dynamicky sa rozvíjajúcu výskumnú oblasť aj v Českej Republike (napr. Nedbálková 2006; Dirga, Hasma-

nová Marháňková 2014; Dirga, Lochmannová, Juříček 2015; Dirga 2016; Mertl 2020; Beláňová, Trejbalová 2020; Dirga 2020; Martinek 2022; Dirga, Kubín 2023; Dirga, Váně 2023). V kontexte slovenskej vedy patrí táto problematika ešte stále k pomerne marginálnym témam a s výnimkou niekoľkých publikácií sa jej v akademickej sfére nedostáva príliš veľa pozornosti (napr. Justová 2005; Španková 2013; Vancáková a kol. 2021; Lukáčová, Lukáč 2022). Táto skutočnosť sa prirodzene odráža aj na deficite výskumných dát, ktoré by nám umožňovali detailnejšie spoznať a analyzovať svet za mrežami na Slovensku a pozície jednotlivých skupín aktérov, ktorí v ňom pôsobia a spoluvytvárajú ho.

Väzenie predstavuje špecifické sociálne prostredie, ktoré sa svojim hodnotovým nastavením odlišuje od zbytku spoločnosti (Mertl 2020) a je tradične uvádzané ako príklad tzv.

1 Časť textu v ktorých je využívaný autorský singulár sprostredkujúajú skúsenosti prvého autora, ktorý vykonáva etnografický výskum vo väzenskom prostredí. Ostatné časti textu v ktorých je využívaný autorský plurál odkazujú na všeobecné tvrdenia, písané v spoluautorstve prvého a druhého autora.

„totálnej inštitúcie“, kde všetko podlieha jasným pravidlám a centrálnej autorite (Goffman 1961) a v ktorej sa podľa Foucaulta uplatňujú princípy dozerania, kontroly a sebakontroly. Foucaultov metaforický príbeh o vzniku väzenskej spoločnosti sa v jeho neskorších prácach sústredil na rôzne spôsoby akými sa reguluje konanie a myslenie (Foucault 1995). Rôzne vynútené aktivity vo väzniciach sa tu spájajú do jediného racionálneho plánu, navrhnutého na splnenie oficiálnych cieľov inštitúcie (Phillips 2013). Tieto charakteristiky väzenského prostredia zásadným spôsobom ovplyvňujú všetky fázy etnografického výskumu.

Väzenské prostredie však nefunguje iba na princípe absolútnej sociálnej kontroly, a existujú v ňom tiež mnohé neformálne normy, ktoré sa môžu kontextuálne odlišovať (Sykes 1958, Mertl 2020). Preniknúť do tohto sveta z pozície outsidera a pochopiť jeho vnútorné mechanizmy je preto náročná úloha, vyžadujúca si metodologickú citlivosť (Dirga 2016) a precíznu prípravu, začínajúcu už pri samotnom vstupe do tohto prostredia.

V súvislosti s väzenským výskumom sa preto stále častejšie začína diskutovať aj o dôležitosti jeho metodologickej stránky (napr. Nedbáľková 2006; Sutton 2011; Beyens, Kennes, Snacken, Tournel 2015; Gaborit 2019; Beláňová 2020).

Niektorí autori sa domnievajú, že väzeniu je možné lepšie porozumieť aj na základe analýzy poznávacieho procesu z pohľadu výskumníka, ktorý do tohto prostredia vstupuje (Nedbáľková 2006) a za jednu z kľúčových úloh, ktorá pred ním stojí, je považované už samotné získanie prístupu do terénu a povolenia na realizáciu výskumných aktivít v priestoroch väzníc (Dirga 2016).

V rámci analýzy väzenského prostredia je jednou z najčastejšie využívaných metód väzenská etnografia, ktorá predstavuje vhodný nástroj na uchopenie sociálnej reality väzníc a je aj nosnou témou tohto článku. Etnografia je vo výskume väzenstva dlhodobo využívaná a etablovaná metóda, pričom väzenských výskumov založených na tejto metóde v posledných rokoch celosvetovo pribúda (porov. Dirga 2016). Charakteristickou črtou väzenskej etnografie je žiadna alebo len veľmi obmedzená možnosť dlhodobého pôsobenia výskumníka v tomto prostredí. Ako poukazuje Lukáš Dirga (2016), tento spôsob realizácie väzenského výskumu zodpovedá súčasným trendom vo vývoji etnografického bádania, kedy je dlhodobá prítomnosť výskumníka vo väzniciach nahradzovaná krátkodobým pozorovaním. Termín „etnografický výskum“ preto považujeme za najpresnejší a najzaužívavejší a budeme s ním pracovať v tomto článku. Text je zameraný primárne na jeho metodologické aspekty a budeme sa v ňom venovať možnostiam, ako aj úskaliam využitia väzenskej etnografie v praxi. Pokúsime sa doplniť mozaiku skúseností z terénneho výskumu, ktoré by mohli prispieť k lepšiemu pochopeniu toho, čo všetko môže zahŕňať výskum vo väzniciach a v širšom kontexte aj v ťažko prístupných prostrediach a inštitúciách ako takých. Dôležitosť metodologických debát má svoje opodstatnenie a uvažovanie o spôsoboch získavania dát je nemenej dôležité ako výsledky výskumov samotných (Dirga 2016).

Odrazovým mostíkom pre tento text sú vlastné skúsenosti a postrehy prvého autora z prebiehajúceho výskumu v slovenských ústavoch na výkon väzby a v ústavoch na výkon trestu odňatia slobody (ďalej len ÚVV a ÚVTOS).² Na týchto doterajších terénnych skúsenostiach sa pokúsime demonštrovať špecifiká výskumu v prostredí väzníc, resp. v ťažko prístupných inštitúciách ako takých. Uvedený výskum v súčasnosti stále prebieha (informácia aktuálna k 9.5.2024) a skúsenosti a zistenia sa v rámci jeho realizácie stále formujú, priebežne dopĺňajú a aktualizujú.

Článok neprináša konkrétne dáta a výstupy z terénu a informácie, ktoré sú v ňom uvedené, zohľadňujú stav rozpracovanosti výskumu, k čomu sa viaže aj nevyhnutnosť anonymizácie respondentov a skúmaných lokalít.³ Text zároveň približuje výskumný terén, v ktorom sa pohybuje prvý autor, ako aj cesty, ktoré viedli k vstupu doň. Pokúsime sa v ňom priblížiť, ako sa dá metodologicky vysporiadať so situáciami, ktoré so sebou prináša návšteva ťažko prístupných výskumných prostredí.

ZÍSKANIE PRÍSTUPU DO TERÉNU

Už pri koncipovaní dizertačného projektu som predpokladal, že vstup do tak špecifického výskumného prostredia, akým sú väznice, nebude jednoduchý, podobne, ako to konštatujú niektorí ďalší výskumníci (napr. Nedbáľková 2006). Etnografický výskum vo väzení problematizuje predovšetkým štruktúra väzenskej inštitúcie ako takej (Beláňová 2020), vnútri ktorej, podľa Goffmana (1961), všetko dianie prebieha pod kontrolou jednej autority.

Moja počiatočná cesta viedla formou oslovovania ÚVV a ÚVTOS na Slovensku, pričom som sa v rámci mailovej komunikácie pokúšal získať informácie, ktoré by mi umožnili posúdiť možnosti nadviazania spolupráce s ústavmi. Zároveň som bol zvedavý, ako sú vnímaní záujemci z akademickej pôdy o vstup do týchto inštitúcií. Nevedel som, čo presne môžem očakávať a do celého procesu som vstupoval možno s trochu zidealizovanými predstavami.

Prvotná predstava o „bezproblémovom“ vstupe do týchto zariadení sa preto rozplynula hneď po obdržaní prvých odpovedí zo strany jednotlivých ústavov alebo potenciálnych respondentov, ktorí môj výskum buď zamietali (resp. v niektorých prípadoch som spätnú väzbu ani nedostal), alebo spresňovali administratívny postup nevyhnutný k takto koncipovanému výskumu, prebiehajúceho v interiéroch väzníc. Zároveň ma inštruovali k potrebe jasného a podrob-

2 Uvedený výskum je realizovaný prvým autorom v rámci doktorského štúdia na Sociologickom ústave SAV v Bratislave.

3 Termín „respondent“ budeme v článku používať na označenie účastníkov kvôli jeho neutrálnym konotáciám z dôvodu anonymizácie a striktného dodržiavania výskumníckej etiky. V tomto kontexte odkazujeme na kapitolu článku „Zdieľanie informácií a etika výskumu“, v ktorej sa problematike výskumníckej etiky venujeme podrobnejšie.

ného zadenovania jeho priebehu prostredníctvom oficiálne podanej žiadosti na Generálne riaditeľstvo Zboru väzenskej a justičnej stráže (ďalej len GR ZVJS), ktoré malo moju žiadosť následne posudzovať a schvaľovať a ktoré má rozhodujúce slovo pri odsúhlasovaní žiadostí o realizáciu výskumov. Takže môj postup pri snahe o získanie informácií vedúcich k prístupu do terénu vychádzal v začiatkoch sčasti aj z mojej nedostatočnej oboznámenosti so správnou administratívnou postupnosťou a kompetenciami jednotlivých ústavov. Takýto postup zo strany inštitúcií je pomerne frekventovaný. Predstavitelia verejných či súkromných inštitúcií sú často nedôverčiví a skeptickí nielen voči výskumu samotnému, ale aj voči osobe výskumníka. Môžu sa taktiež obávať toho, aké svetlo by na inštitúciu mohli vrhnúť výsledky výskumu. Preto výskumníci vykonávajúci výskum v inštitúciách často čelia mnohým metodologickým a etickým problémom (napríklad Bernard 2006: 348, 357).

Predtým, ako som začal podstupovať ďalšie kroky, som sa dôkladnejšie zamyslel nad tým, v akej podobe by bol výskum najrealizovateľnejší (resp. ktoré jeho aspekty by bolo potrebné korigovať) a zároveň priechodný cez väzenskú administratívu a schvaľovací proces bez toho, aby zbierané dáta stratili svoju výpovednú hodnotu a relevanciu. Hrozila totižto reálna šanca, že prístup do terénu mi nakoniec nemusí byť umožnený. Z tohto dôvodu došlo k čiastočnému prehodnoteniu výskumného zámeru a k zúženiu okruhu respondentov, pôvodne zahŕňajúceho viaceré skupiny aktérov, ktorí sú súčasťou väzenského systému a s ktorými som plánoval robiť rozhovory. Tento krok mi zároveň pomohol vysporiadať sa s niektorými metodologickými nejasnosťami a s príliš zoširoka koncipovanou výskumnou témou a zároveň zrealizoval získanie povolenia na vstup do terénu.

Po týchto prvotných skúsenostiach som začal uvažovať o ďalšom možnom postupe, ktorý by zefektívnil moju snahu a zvýšil moje šance na schválenie výskumu. Zhodnocoval som svoje možnosti a uvažoval o tom, aké kroky by boli najvhodnejšie k tomu, aby som dokázal prekonať určitú systémovú bariéru, ktorú som na začiatku vnímal v komunikačnej rovine.

V procese oslovovania potenciálnych respondentov sa mi podarilo získať podporu pre svoj výskumný zámer od osoby z prostredia väzenskej administratívy, čo prispelo aj k ústretivejšiemu prístupu k mojej žiadosti z pozície vyšších inštitúcií, ktoré rozhodovali o umožnení realizácie samotného výskumu. Zároveň som vďaka nášmu kontaktu získal cenné informácie, ktoré mi pomohli pri zvládnutí potrebných administratívnych náležitostí.

Úloha managementu pri schvaľovaní žiadostí o realizáciu výskumu je považovaná často za dôležitú, keďže vedenie, z dôvodu časovej vyťaženia, nemusí vždy venovať dostatočnú pozornosť tomuto typu žiadostí a môže sa v tomto smere do určitej miery spoliehať aj na úsudok svojich zamestnancov, ktorí majú na starosti túto agendu (porov. Dirga 2016). Zamestnanec, ktorý so žiadateľom o výskum komunikuje, môže jeho zámer pozitívne podporiť u vedenia, keďže je s výskumníkom v kontakte a už vopred je bližšie

oobznámený so zameraním a cieľmi výskumu. Takýto zamestnanec môže byť taktiež nápomocný pri správnom naformulovaní žiadosti a pod., a tým sa zároveň zvyšuje šanca výskumníka so žiadosťou uspieť.

ÚLOHA GATEKEEPEROV

Keď som všetky formálne náležitosti splnil a uvedenú žiadosť podal na schválenie, podarilo sa mi nadviazať komunikáciu s kľúčovou osobou (tzv. gatekeeperom), ktorý prispel k spracovaniu samotného výskumu a uviedol ma hlbšie do skúmanej problematiky. Gatekeeper v etnografickom výskume podľa Berga predstavuje osobu, ktorá je často členom skupiny alebo inštitúcie, ktorá je predmetom výskumu, a môže, ale nevyhnutne nemusí, zastávať kľúčovú úlohu v rámci skúmanej skupiny či inštitúcie. Gatekeeper môže výskumníka do výskumného prostredia uviesť a napomôcť celému priebehu výskumu napríklad získaním dôležitých, inak nedostupných informácií o výskumnom prostredí, získaním respondentov pre etnografické interview, budovaním dôvery zo strany inštitúcie či skupiny voči výskumníkovi, či napomôcť riešeniu potenciálnych ťažkostí objavujúcich sa v priebehu výskumu (Berg 2001:145).

Táto osoba gatekeepera mi zároveň otvorila cestu aj k niektorým ďalším respondentom a uľahčila mi komunikáciu s nimi. Nadviazanie tejto spolupráce spočiatku nebolo úplne jednoduché. Moja snaha o komunikáciu však bola podporená aj osobou z okruhu mojich osobných kontaktov (k tomu Dirga, Hasmanová-Marhánková 2014; Dirga 2016), čo taktiež prispelo k urýchleniu komunikácie a možnosti podpory môjho zámeru.

Osobná komunikácia a otvorené zdieľanie informácií o výskume sa zároveň ukázali ako vhodná metóda na budovanie počiatkovej dôvery a „prelomenie ľadov“. Úloha gatekeeperov je v súvislosti s väzenským výskumom spomínaná ako veľmi cenná (Hammersley, Atkinson 1995), či už z hľadiska počiatkovej orientácie v problematike alebo uľahčenia vstupu výskumníka do terénu. Gatekeeperi hrajú často dôležitú, možno až kľúčovú úlohu v prístupe do terénu a pokiaľ je výskumník zastrešený autoritou osôb, ktoré majú v hierarchii väzenského systému určité postavenie, môže to výrazne urýchliť spracovanie výskumu.

OSLOVOVANIE RESPONDENTOV A PRÍPRAVA NA VSTUP DO TERÉNU

Pred samotným vstupom do výskumného prostredia boli moje vedomosti sprostredkované hlavne zahraničnou a domácou literatúrou, ktorá sa venuje problematike väznenstva a výskumu v tomto prostredí. Nevedel som preto, čo môžem v praxi očakávať a ako sa mi podarí vložiť sa do svojej úlohy výskumníka v špecifických podmienkach výkonu trestu. Vstup do terénu je možné považovať za kľúčovú fázu, ktorá výrazne ovplyvní celý priebeh a realizáciu výskumu, ako aj

jeho výsledky a kvalitu dát, s čím sa spája nevyhnutnosť dôkladnej prípravy. Ako hovorí Berg, otázka vstupu do terénu sa týka každého etnografického výskumu a mala by byť adresovaná už pri dizajnovaní výskumu (Berg 2001; Shaffir, Stebbins and Turowetz 1980, Shaffir and Stebbins 1980; Bernard 2006). Ako uvedieme nižšie, niektoré typy výskumného prostredia, napríklad výskum prebiehajúci vo verejných či štátnych inštitúciách, alebo výskum s neplnoletými a znevýhodnenými osobami, vyžadujú rozdielny typ prípravy na vstup do terénu (Berg 2001: 136; tiež Bogdan 1972; Spencer 1991).

V prípravnej fáze terénneho výskumu je dôležité oboznámiť sa vopred so skúmaným prostredím, či už prostredníctvom štúdia relevantnej literatúry alebo internetových zdrojov (Tošnerová 2022). Je dôležité, aby mal výskumník čo možno najviac informácií o skúmanej lokalite, o zariadení, ktoré sa chystá navštíviť a pokiaľ je to možné, tak aj o respondentoch, s ktorými plánuje viesť výskumné rozhovory. V prípade etnografického výskumu vo väzniciach však niektoré aspekty prípravy, ako spoznávanie prostredia vopred, či kontaktovanie respondentov ešte pred vykonaním výskumu, môžu byť problematické. Väzenské prostredie nepredstavuje verejný priestor, do ktorého je možný jednoduchý prístup. Podrobne poznať výskumné prostredie môže prispieť k pozitívnemu priebehu stretnutí a eliminovať prípadné komunikačné bariéry a zároveň poskytnúť výskumníkovi lepšiu orientáciu v problematike. Sústredil som sa preto na to, aby som túto fázu prípravy nezanedbal a vždy som sa snažil vopred získať čo možno najviac dostupných informácií.

Môj pilotný výskumný rozhovor prebehol bez nutnosti vstupu do interiéru väznice, podobne ako aj niektoré ďalšie stretnutia.⁴ Túto skúsenosť reflektujem ako pozitívnu, pretože mi, okrem získania hodnotných informácií, umožnila ujasniť si niektoré teoretické otázky, ako aj praktické aspekty výskumu. Zároveň som sa pripravil na samotný vstup do väzníc, na ďalšie plánované rozhovory a pokúsil som sa vopred podchytiť prípadné metodologické nedostatky. Toto úvodné stretnutie mi zároveň poskytlo aj cennú príležitosť na získanie ďalších tipov a kontaktov na osoby, ktoré by mohli byť z hľadiska môjho výskumu prínosom. Postupne som tak začal oslovovať vytipovaných respondentov, či už prostredníctvom elektronickej pošty alebo telefonicky, a organizovať stretnutia. Získavanie respondentov prebiehalo dvojakým spôsobom. V prvom rade išlo o osoby na ktoré som priebežne dostával kontakt cez jednotlivých informátorov, teda využíval som tzv. metódu snehovej gule. Metóda snehovej gule je stratégia nepravdepodobnostného výberu výskumných vzoriek, ktorá je založená na požiadaní niekoľkých kľúčových informátorov alebo gatekeeperov, aby odporučili niekoho, koho poznajú a s kým by mohol etnograf urobiť ďalší rozhovor. Metóda snehovej gule je jednou zo štandardných metód hľadania účastníkov výskumu v etnografickom výskume (Berg 2001:

33; Bernard 2006: 192-193). Táto metóda sa vo väzenskom výskume využíva často a je cenným nástrojom na zabezpečenie dostatočného počtu informátorov (porov. Lochmannová 2016). Okrem toho som respondentov vyhľadával a oslovoval aj sám. Viacero mojich respondentov však už bolo vopred oboznámených s tým, že uvedený výskum prebieha, čo mi uľahčilo počiatočnú komunikáciu, keďže už o povahe výskumu mali nejaké základné povedomie. Zároveň to podporilo dôveru voči mojej osobe a pomohlo mi to vystúpiť z určitej anonymity.

V kontexte výskumných stretnutí a rozhovorov sa v praxi postupne začali odkrývať aj niektoré prekážky, ktoré boli spojené predovšetkým s organizáciou alebo s podmienkami priebehu stretnutí. To súviselo obzvlášť s často obsiahlou pracovnou agendou jednotlivých respondentov. Z toho dôvodu nebolo vždy jednoduché zladit' ich pracovné vyťaženie s mojím výskumom. Do toho zároveň niekedy vstupovali aj inštitucionálne požiadavky vedenia jednotlivých ústavov, ktoré dodatočne požadovali spresňovanie výskumných metód, výskumného projektu a pod., napriek oficiálnemu schváleniu výskumu z pozície GR. Išlo však väčšinou o doplnkové informácie, ktoré nepredstavovali žiadnu prekážku pri realizácii výskumných rozhovorov.

VSTUP DO TERÉNU A ZBER DÁT

Ako sme spomínali vyššie, počiatočná fáza samotného etnografického výskumu a vstup do prostredia terénneho výskumu sa zásadne odlišuje v závislosti od charakteru výskumného prostredia (Berg 2001; Spencer 1991). Moja prvá skúsenosť so vstupom do väzenia prebehla s presne určeným dátumom a časovým ohraničením návštevy. V súlade s tým som si potreboval vopred dôkladne nastaviť aj samotnú štruktúru rozhovoru, aby som čas, ktorý budem mať k dispozícii, naplno využil a zároveň, v čo možno najväčšej miere, pokryl výskumné témy. Na svoje prvé pracovné stretnutie v priestoroch väznice som nezískal povolenie používať žiadne elektronické zariadenie na zaznamenávanie rozhovoru, takže som bol nútený spoľahnúť sa len na ručne zapisované terénne poznámky. Ručné zapisovanie poznámok je menej optimálnym variantom ako zaznamenávanie rozhovoru napríklad na digitálny rekordér (diktafón), čo predstavuje štandardný postup pri etnografickom výskume. Avšak pri výskume vo väzniciach je ručné zapisovanie informácií z etnografických rozhovorov pomerne častou výskumnou stratégiou (porov. Nedbálková 2006; Beláňová 2020). Dôvody, kvôli ktorým je potrebné relatívne často pristúpiť k zapisovaniu terénnych poznámok, by sa dali v stručnosti zhrnúť do dvoch bodov:

- a) bezpečnostné dôvody (vedenie ústavu nemusí udeliť povolenie na používanie akejkoľvek techniky v interiéri väznice z dôvodu možného narušenia bezpečnostnej integrity ústavu)
- b) osobné dôvody (respondent si neželá záznam rozhovoru a svojej hlasovej stopy).

V oboch prípadoch je tento stav potrebné rešpektovať a výskumník je nútený sa mu prispôbiť, aj napriek tomu,

4 Samotná povaha môjho výskumu si vždy nevyhnutne nevyžaduje vstup do vnútorných priestorov ústavov a táto potreba je viazaná skôr na konkrétnych respondentov, s ktorými realizujem výskumné rozhovory.

že z hľadiska presnosti a komplexnosti zachytených informácií ide o menej exaktný spôsob zaznamenávania údajov. Táto skutočnosť zároveň predstavuje rozdiel s etnografickým výskumom realizovaným v prostrediach, kde je prístup k respondentom menej problematický a nevyžaduje si dodržiavanie a rešpektovanie žiadnych špecifických bezpečnostných pravidiel alebo získavanie oficiálnych povolení, okrem tých, ktoré sú štandardné pre každý etnografický výskum (porovnaj napríklad Berg 2001; Bernard 2006; Spradley 1979).

Pred samotným vstupom do ústavu som bol vopred oboznámený s tým, aké predmety môžem do interiéru väznice vziať a ktoré nie. Všetky predmety, ktoré by mohli nejakým spôsobom narúšať bezpečnostné pravidlá inštitúcie (mobilný telefón, fotoaparát a pod.) neboli povolené. Do ústavu som preto išiel vybavený iba veľmi minimalisticky – poznámkové bloky a perá na zapisovanie, hodinky (ktoré je vhodné mať pri sebe kvôli priebežnej kontrole času vymedzeného na rozhovor) a občiansky preukaz, bez ktorého by nebolo možné overiť moju totožnosť a tým pádom by vstup nebol umožnený.

Hneď po príchode som sa podrobil dôkladnej kontrole. Musel som prejsť cez detektor kovu o bol som dopytovaný v súvislosti s prenosom nežiadúcich látok (alkoholu a drog), zbraní a elektronických zariadení. Obdržal som cedulku s označením „návšteva“, ktorú bolo potrebné pripevniť si na viditeľné miesto a následne som počkal v sekcii vyhradenej pre návštevy, kde sa ma zakrátko ujal respondent, s ktorým som mal dohodnuté stretnutie. Ten ma následne previedol areálom väznice do svojej kancelárie, počas čoho sme prešli viacerými bránami a dverami, z ktorých bolo potrebné každé odomknúť a po vstupe do ďalšieho bloku ústavu zase za sebou zamknúť. Vtedy som si uvedomil, že tzv. totálne inštitúcie (Goffman 1961; tiež Foucault 1995) sú často opisované ako všadeprítomné organizácie, ktoré za ich múrmi ovplyvňujú každého správanie a myslenie – či už strážcov alebo strážených, pričom betónové steny, brány a ploty zamykajú jednotlivcov vnútri a zároveň zamykajú spoločnosť vonku (Hicks 2012). Väzenie, ako totálna inštitúcia, tak významnou mierou dopadá na všetkých aktérov, ktorí doň vstupujú a sú nútení prispôbovať sa jeho vnútorným mechanizmom (Dirga, Hasmanová Marháňková 2014).

Napln som pochopil, v akom silne kontrolovanom zariadení, podriadenom bezpečnostným pravidlám, sa nachádzam. Tento dojem umocňoval aj pocit zo správania niekoľkých odsúdených, okolo ktorých sme nádvorím prechádzali a nedalo sa prehliadnuť ich úctivé vystupovanie a rešpekt, ktorý prejavovali môjmu respondentovi počas nášho spoločného presunu ústavom.

Môj prvý rozhovor na pôde väzenia prebehol bez komplikácií, napriek tomu, že sa mi v ňom nepodarilo obsiahnuť úplne všetky témy, ktoré som mal v pláne, čo bolo spôsobené jednak kratším časom vymedzeným na stretnutie, ako aj nemožnosťou vytvorenia zvukového záznamu interview. S tým zároveň súvisí aj určitá metodologická nevýhoda väzenskej etnografie – a síce limitovaná možnosť vstupovať opakovane do terénu za účelom dodatočného spresňovania a zberu dát. Špecifickosť a uzavretosť tohto terénu neumožňuje vždy opakovaný

vstup do prostredia a ani priebeh výskumu v rézii výskumníka. Táto charakteristická črta väzenskej etnografie núti výskumníka zlepšovať svoje metodologické zručnosti, pretože často musí spoznať študované prostredie a pokúsiť sa získať čo najviac dát v relatívne obmedzenom čase (Dirga 2016). Možnosť doplnkových rozhovorov však závisí aj od samotnej povahy výskumu, od jednotlivých respondentov a ich vôle sa opätovne stretnúť (čo môže byť často problematické aj kvôli ich veľkej časovej vyťaženosti) a taktiež od vedenia konkrétneho ústavu, ktorý určuje pravidlá vstupu.

Každé stretnutie je však iné a akákoľvek precízna príprava nedokáže výskumníka pripraviť na situácie, ktorým je potrebné v praxi čeliť, pretože zakaždým vstupuje do nového, špecifického prostredia, ktoré má svoje vlastné pravidlá. Ako uvádza Nedbáľková (2006), každý rozhovor je niečím špecifický, má rôznu dynamiku, odlišný jazyk a je štruktúrovaný okolo často odlišných skúseností a neexistujú nejaké univerzálne rady, ako rozhovory v takto uzavretých výskumných prostrediach viesť (Tošnerová 2022; tiež Spradley 1980). Výskumník musí byť preto situačne pohotový, aby dokázal rozhovor správne smerovať, pružne a vecne rozvíjal diskutované témy, logicky a plynulo nadväzoval na odpovede a dokázal zachovať konzistentnosť tém a zároveň premostoval na témy, ktoré chce rozhovorom pokryť. K tomu sa viaže aj potreba v relatívne krátkom čase porozumieť rozdielom vyplývajúcim z konkrétnych lokálnych kontextov. Hoci je dĺžka rozhovorov často diskutovanou témou, nemusí v kontexte výskumu v špecifických výskumných prostrediach vypovedať o kvalite získaných údajov (Berg 2021:81-82). V rozhovoroch sa zároveň často odкрývajú inšpiratívne témy, ktoré spätne formujú aj výskumníka a navádzajú ho na nové výskumné cesty, alebo ho vedú k prehodnocovaniu a korigovaniu tých jestvujúcich.

ZDIELANIE INFORMÁCIÍ A ETIKA VÝSKUMU

V rámci svojich doterajších výskumných ciest som sa v drivej väčšine prípadov stretol s ústretovosťou a pochopením. Výskumník je však zároveň niekedy konfrontovaný aj so skutočnosťou, že do výskumného prostredia vstupuje ako laik a outsider, a jeho prítomnosťou môžu byť ústavy teoreticky ohrozené (Dirga 2016), či už z hľadiska bezpečnostných rizík alebo nežiadúceho vynášania informácií (napríklad Bernard 2006: 357). V tejto súvislosti je potrebné si uvedomiť, že aj samotný respondent sa do veľkej miery zaručuje za výskumníka, keď ho uvádza do tohto prostredia a (nie len) preto by etika výskumu mala byť pre bádateľa najvyššou prioritou. Bádateľ sa v priebehu rozhovorov môže stretnúť aj s informáciami, ktoré by mohli byť pre respondentov potenciálne kompromitujúce alebo by mohli negatívne ovplyvniť ich kariéru a súkromie, popr. samotnú inštitúciu (pozri Tošnerová 2022; Dirga 2016). Bádateľ preto musí byť eticky vyzretý a korektný, aby svojou činnosťou nepoškodil informátorov a skúmané inštitúcie (k tomu napr. aj Nedbáľková 2006). Z uvedených dôvodov úloha pozorovateľa zvonku nemusí byť vždy vnímaná iba pozitívne a môžu nastať situácie, kedy je výskumník prijí-

maný s určitou nevôľou a jeho „outsiderstvo“ je mu pripomínané. S tým som sa v rámci výskumu stretol aj ja:

„Mali ste možno len zrovna šťastie, že som sa chcel stretnúť. Robím to nerád. Človek, ktorý je zvonku aj tak nedokáže pochopiť problematiku väznenstva.“

V niektorých prípadoch môže budovanie dôvery s respondentom trvať dlhšie a je hlavne na výskumníkovi, aby dokázal citlivo reagovať na rôzne situácie a zároveň prejavil respondentovi úctu a získať si jeho náklonnosť. Vždy je preto namieste byť sebareflexívny a zdržanlivý, nekritizovať a nevyjadrovať sa k jednotlivým aspektom chodu inštitúcie, resp. všeobecne väznenstva, nevynášať hodnotenia a pod., akokoľvek sa táto poznámka môže javiť banálne a pôsobiť ako samozrejmosť.

Vzhľadom k tomu, že sa jedná o prostredie citlivé na akékoľvek podnety zvonku, postavené na výraznej uniformite a striktných pravidlách, je dôležité nezanedbať žiadny aspekt prípravy. Do toho spadá aj oblečenie a vonkajšia úprava výskumníka, pri ktorej je vhodná zlatá stredná cesta civilnej neutrálnosti a nevyhovujúca môže byť rovnako výstrednosť ako aj prehnaná formálnosť úpravy (porov. Nedbáľková 2006; Dirga 2016).

V prvých kontaktoch s väzenským prostredím môže výskumník niekedy pociťovať nedostatočne podchytený terminologický aparát, čo zároveň zvyrazňuje jeho pozíciu outsidera (porov. Nedbáľková 2006). Aj dôsledná príprava totižto môže v praxi odkryť deficity výskumníka prameniace zo skutočnosti, že do tohto prostredia vstupuje ako laik. To sa týka napríklad správneho oslovenia respondentov, orientácie v pracovných pozíciách, väzenského slangu, skracovania oficiálnych názvov a pod., ktorým vždy výskumník nemusí v začiatkoch rozumieť a je vhodné si ich nechať vysvetliť. Znalosť žargónu používanom vo výskumnom prostredí je pre etnografa dôležitá, pretože pomáha porozumieť špecifickým lingvistickým, sociálnym a kultúrnym nuansám študovaného prostredia (napríklad Bernard 2006: 361, 494). Osobne som sa v tomto smere stretol vždy s veľkou profesionalitou, porozumením a ochotou vysvetliť aj lingvistické termíny a socio-kultúrne kontexty, ktoré môžu byť respondentom považované za samozrejmosť.

ZÁZNAM ROZHOVOROV A SPRACOVÁVANIE DÁT

Pri realizácii samotných rozhovorov je dôležité, aby bol výskumník flexibilný a v prípade potreby sa dokázal prispôbiť rôznemu zázemiu a podmienkam, v ktorých môže interview prebiehať. Taktiež je potrebné prispôbiť sa vyhradenému času na rozhovory, novým situáciám a rôznej miere bezpečnostných pravidiel (v závislosti od jednotlivých ústavov) alebo zmenám, ktoré môžu súvisieť s nečakanými pracovnými povinnosťami respondentov, v dôsledku ktorých sú, napríklad, nútení stretnutie náhle prerušiť. V tejto súvislosti je potrebné byť pripravený aj na rôzne techniky realizácie rozhovorov.

Mal som napríklad skúsenosti s rozhovormi, ktoré prebiehali v kombinácii viacerých techník. Rozhovor s respondentom

sa začal v kancelárskych priestoroch mimo ústavnej pôdy, kde som získal súhlas na elektronický záznam rozhovoru. Následne sme sa presunuli na pôdu ústavu, kde náš rozhovor pokračoval ďalej, avšak tu som už možnosť nahrávania nemal a musel som sa spoľahnúť na pomerne rýchle a útržkovité zapisovanie poznámok a sčasti na zapamätanie si informácií, ktoré zazneli počas presunu zariadením. Posledná časť rozhovoru sa odohrala v ústavných kancelárskych priestoroch respondenta, kde som už mal možnosť plynulejšieho zapisovania. Je preto dôležité, aby výskumník vopred počítal s rôznymi scenármi a snažil sa na ne v čo najväčšej miere pripraviť aj po technickej stránke a v prípade potreby dokázať pružne reagovať na vzniknutú situáciu a kombinovať rôzne prístupy k zberu dát.

V teréne je zároveň vhodné nepodceňovať akékoľvek vnemy a často môže aj relatívne banálna informácia alebo vypozeraná situácia prispieť k pochopeniu kontextu skúmaných javov. Ako uvádza Soukup (2014), v priebehu pobytu v teréne výskumník vstrebáva rôzne dojmy, útržky rozhovorov, ako aj nálady a popisy, ktoré tvoria základ zistení, pričom vedenie terénnych záznamov a poznámok patrí k hlavným spôsobom zaznamenávania dát. Po príchode z výskumnej cesty som si preto vždy zvykol zapísať informácie a rôzne dojmy, ktoré som si zapamätal, situácie, stretnutia a pod., ktoré som v priebehu niektorých rozhovorov nemal možnosť zaznamenať. Tieto záležitosti je vhodné neodkladať, pretože s odstupom času sa nadobudnuté informácie a vnemy môžu skresľovať a stávajú sa menej presnými, preto pohotové zapisovanie informácií ihneď po príchode domov (alebo ešte počas návratu z terénu) má zásadný prínos a môže v mnohých ohľadoch dopĺňať kontextuálnu mozaiku skúmaného prostredia, aj keď priamo nemusí (alebo z etického hľadiska ani nemôže) byť súčasťou dát, ktoré budú použité vo výstupoch výskumníka.

Taktiež sa mi osvedčilo bez zbytočného odkladu spracovať a analyzovať aj ručne zapisované terénne poznámky, ktoré sú často zaznamenávané v rýchlosti a niekedy bodovo. Jedna vec je totiž byť v teréne a druhá vec si odtiaľ priniesť relevantné etnografické dáta, ktoré je zároveň potrebné systematicky organizovať (Bernard 2006; Soukup 2014). Spracovávané dáta je následne potrebné interpretovať, zohľadňujúc sociálne prejavy a ich význam a kontext situácií, v ktorých sa jednotlivci nachádzajú (Geertz 2000).

Etnografický rozhovor nahrávaný na elektronické zariadenie je z hľadiska výskumu najoptimálnejším spôsobom zaznamenávania a preto som vždy ocenil, pokiaľ mojej žiadosti o realizáciu elektronického záznamu bolo vyhovené a nemusel som sa spoliehať na ručné zapisovanie poznámok. Nahrávka vždy ponúka autentickjšiu informáciu a výpoveď, plastickejšiu predstavu o skúmaných javoch, presnejší kontext rozprávania, dokáže zachytiť zafarbenie hlasu a emóciu, čo terénne poznámky nedokážu v takej miere sprostredkovať. Spracovávanie dát z nahrávky, z mojej vlastnej skúsenosti, ponúka vždy pridanú hodnotu a výskumu môže výrazne pomôcť, pričom sa k nej dá opakovane vracieť a pracovať s ňou bez straty autenticity a prípadného deformovania obsahu.

Zapisovanie poznámok počas rozhovoru taktiež neželaným spôsobom zasahuje do plynulosti konverzácie, narúša kontakt

výskumníka s respondentom, oslabuje sústredenosť výskumníka na obsah a priebeh rozhovoru a môže prispieť k úniku dôležitých informácií, keďže tento spôsob znemožňuje zladit' rýchlosť zapisovania s hovoreným slovom. Zapisovanie môže zároveň pôsobiť rušivo aj na samotného respondenta. Pri nahrávaní si účastník výskumu po chvíli skôr prestane uvedomovať záznam rozhovoru a dokáže sa viac uvoľniť, výskumník môže udržiavať očný kontakt s respondentom, pri rozhovore nevznikajú konverzačné odmlky a maximalizuje sa využitie času na rozhovor.

ZÁVER

Výskum vo väzenskom prostredí so sebou prináša veľa metodologických výziev a zahŕňa v sebe mnohé etické otázky a situácie vyžadujúce si často pružný, ale aj citlivý prístup výskumníka. V článku sme načrtli možné metodologické východiská pri riešení rôznych praktických situácií, s ktorými sa výskumník v tomto špecifickom teréne môže stretnúť. Ukázali sme si, že podmienky pre výskumníka sa v tak náročnom prostredí, akým je väzenie, situačne môžu meniť a etnograf sa potrebuje v praxi prispôbiť množstvu často nepredvídateľných situácií, ktoré preverujú jeho výskumnícke zručnosti a v neposlednom rade technickú pripravenosť a schopnosť reagovať priamo v teréne. V článku sme kládli dôraz na priblíženie celkového procesu vstupu do terénu, počnúc administratívnou agendou, koncipovaním žiadosti a získavaním respondentov, až po vedenie terénnych rozhovorov a spracovávanie výskumných dát. Ambíciou tohto textu nie je obsiahnuť všetky problematické aspekty väzenskej etnografie, ale skôr sprostredkovať informácie, ktoré sú založené na vypozerovaných javoch vychádzajúcich z osobných terénnych skúseností s výskumom v slovenských väzniciach. Uvedené informácie sú selektívne a uvádzané v snahe obsiahnuť hlavne oblasti, ktoré považujeme za výskumnícky zaujímavé a podnetné. Predkladaný text je možné vnímať ako príspevok do mozaiky podobne zameraných, prevažne zahraničných textov a zároveň ako snahu otvárať otázky možností využitia a realizácie väzenskej etnografie v špecificky slovenskom kontexte, ale aj v ťažko prístupných výskumných prostrediach a inštitúciách ako takých. Napriek svojej veľkej náročnosti, ako aj určitým metodologickým limitom, je etnografia nepochybne užitočným nástrojom na skúmanie a uchopenie väzenského sveta, ktorá má v sociálnovednom výskume svoj potenciál a budúcnosť.

LITERATÚRA

- Becci, Irene (2015): Institutional Resistance to Religious Diversity in Prisons: Comparative Reflections Based on Studies in Eastern Germany, Italy and Switzerland. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 28(1), 5–19.
- Belánová, Andrea – Trejbalová, Tereza (2020): „Prvních deset let jsem si s personálem netykal.“ Pozice kaplana v české věznici. *Sociológia*, 52(1), 5–23.
- Belánová, Andrea (2020): Role církví a význam religiozity v následné péči o propuštěné vězně. *Revue pro sociální politiku a výskum*.
- Berg, Bruce L. – Berg, Jill (1988): AIDS in Prison: The Social Construction of a Reality. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 32(1), 17–28.
- Bernard, H. Russell (2006): *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Lanham: AltaMira Press.
- Beyens, Kristel – Kennes, Philippe – Snacken, Sonja – Tournel, Hanne (2015): The Craft of Doing Qualitative Research in Prisons. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 4(1), 66–78.
- Bogdan, Robert – Taylor, Steven J. (1975): *Introduction to Qualitative Research Methods*. New York: Wiley.
- Bogdan, Robert (1972): *Participant Observation in Organizational Settings*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Burgess, Robert G. (1991): Sponsors, Gatekeepers, Members, and Friends: Access in educational settings. In W. B. Shaffir & R. A. Stebbins (Eds.), *Experiencing Fieldwork: An Inside View of Qualitative Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Crewe, Ben - Levins, Alice (2019): „The Prison as a Reinventive Institution.“ *Theoretical Criminology*. (online). <https://doi.org/10.1177/1362480619841900>.
- Denney, Andrew S. (2018): Prison Chaplains: Perceptions of Criminality, Effective Prison Programming Characteristics, and the Role of Religion in the Desistance from Crime. *American Journal of Criminal Justice*, 43(3), 694–723.
- Dirga, Lukáš – Hasmanová Marhánková, Jaroslava (2014): Nejasné vzťahy moci - vězení očima českých dozorců. *Sociologický časopis*, 50(1), 83–105.
- Dirga, Lukáš – Kubín, Tomáš (2023): *Vězeň na útěku*. Academia.
- Dirga, Lukáš – Lochmannová, Alena – Juříček, Petr (2015): The Structure of the Inmate Population in Czech Prisons. *Sociológia*, 47(6), 559–578.
- Dirga, Lukáš – Váně, Jan (eds.) (2023): *Náboženství za mřížemi. Stále(é) i nestálé*. Nakladatelství Lukáš a syn.
- Dirga, Lukáš (2016): Jak se mluví za mřížemi: (tajná) mluva odsouzených v českých věznicích. *Acta Facultatis filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 8(1), 7–23.
- Dirga, Lukáš (2016): Možnosti a úskalí vězeňské etnografie: metodologická reflexe využití vězeňské etnografie v českém kontextu. *Česká kriminologie*, 2(1), 1–12.
- Dirga, Lukáš (2020): *Humanizace českého vězeňství očima jeho aktérů*. Západočeská univerzita v Plzni.
- Eriksson, Anna Margareta (2016): „Prisons and the social production of immorality.“ Pp. 77–100 in A. Eriksson (ed.). *Punishing the Other: The Social Production of Immorality Revisited*. Abingdon: Routledge.
- Fleisher, Mark W. (1989): *Warehousing Violence*. Newbury Park, Calif.: Sage.
- Foucault, Michel (1995): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Gaborit, Liv Stoltze (2019): Looking through the Prison Gate: access in the field of ethnography. *Cadernos Pagu*, 55, 1 – 25.
- Geertz, Clifford (2000): *Interpretace kultur*. Praha: Sociologické nakladatelství (Slon).
- Goffman, Erving (1961): *Asylums. Essays on the Social Situation of Patients and Other Inmates*. Garden City, N.Y.: Anchor Books.
- Hammersley, Martyn – Atkinson, Paul (1995): *Ethnography: Principles in Practice*. New York: Routledge.
- Hicks, Allison M. (2012): Learning to watch out: Prison chaplains as risk managers. *Journal of Contemporary Ethnography*, 41(6), 636–667.
- Jackson, Bruce (1977): *Killing Time: Life in the Arkansas Penitentiary*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Jang, Sung Joon – Johnson, Byron R. (2022): Religion and Rehabilitation as Moral Reform: Conceptualization and Preliminary Evidence. *American Journal of Criminal Justice*, 49, 47–73. (online). <https://doi.org/10.1007/s12103-022-09707-3>.
- Jones, Richard S. (1995): Uncovering the Hidden Social World: Insider Research in Prison. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 11(2), 106–118.
- Justová, Martina (2005): *Cisár je nahý*. Bratislava: Otto Németh.
- Larson, Calvin J. – Berg, Bruce L. (1989): Inmates' Perceptions of Determinate and Indeterminate Sentences. *Behavioral Sciences and the Law*, 7(1), 127–137.

- Liebling, Alison (1999): Doing Research in Prison: Breaking the Silence? *Theoretical Criminology* 3(2), 147–173. (online). <http://dx.doi.org/10.1177/1362480699003002002>.
- Liebling, Alison (2011): Distinctions and distinctiveness in the work of prison officers: Legitimacy and authority revisited. *European Journal of Criminology*, 8 (6), 484–499.
- Lochmannová, Alena (2016): Vězenský trh: hybridní barter a komoditní trh v prostředí českých věznic. *Acta FF ZČU*, 8(1), 25–42.
- Lukáčová, Silvia – Lukáč, Marek (2022): *Vzdelávanie vo väzniciach. Pohľad učiteľov na formálne vzdelávanie odsúdených*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- Martinek, Michael (2022): *Duchovní služba ve věznicích*. Praha: Česká biblická společnost.
- Mertl, Jiří (2020): „Musíte makat a poslouchat, no“: Vězení, potlačování autonomie a responsabilizace u vězněných a propuštěných osob v ČR. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 56(4), 523–553.
- Nedbálková, Kateřina (2006): Etnografický výzkum ve vězení. In: Kocurová, M. (ed.): *Současné metodologické přístupy a strategie pedagogického výzkumu*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 1–19.
- Peterson, Michael – Johnstone, Bryan M. (1995): The Atwood Hall Health Promotion Program, Federal Medical Center, Lexington, Ky.: Effects on Drug-Involved Federal Offenders. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 12(1), 43–48.
- Phillips, Peter (2013): *Roles and Identities of the Anglican Chaplain: a prison ethnography*. Cardiff Centre for Chaplaincy Studies.
- Shaffir, William B. – Stebbins, Robert A. – Turowetz, Allan (1980): *Fieldwork Experience: Qualitative Approaches to Social Research*. New York: St. Martin's Press.
- Shaffir, William B. – Stebbins, Robert A. (1991): *Experiencing Fieldwork: An Inside View of Qualitative Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Soukup, Martin (2014): *Terenní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. Univerzita Karlova v Praze.
- Španková, Jana (2013): *Resocializácia odsúdených*. Vydavateľství a nakladateľství Aleš Čeněk, s.r.o., Plzeň 2013.
- Spencer, Gary (1991): Methodological Issues in the Study of Bureaucratic Elites: A case study of West Point. In: R. G. Burgess (Ed.), *Field Research: A Sourcebook and Field Manual*. New York: Routledge.
- Sundt, Jody L. – Cullen, Francis T. (2002): The correctional ideology of prison chaplains: A national survey. *Journal of Criminal Justice*, 5, 369 – 385.
- Sutton, James (2011): An Ethnographic Account of Doing Survey Research in Prison: Descriptions, Reflections, and Suggestions from the Field. *Qualitative Sociology Review* VII(2), 45–63.
- Sykes, Gresham M. (1958): *Society of Captives: A Study of Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Tošnerová, Monika (2022): Podoba a úskalí terénního výzkumu v prostředí radikálních krajně pravicových uskupení. *Antropowebsin*, 1-2, 35–42.
- Vancáková, Soňa a kol. (2021): *Odsúdení*. Košice: Equilibria